

qásiyetlerinen biri. Ol tek ǵana internetke tán bolıp, bir waqıttıń ózinde hám texnikalıq, hám dóretywshilik hádiyse esaplanadı. Onı jurnalistlik kózqarastan mákán hám zaman keńisligindegi informaciyalardı óz ara birlestiriw ámeliyatı, birikken tekslerdiń tematikalıq bir pútinligin, al janrlıq, kompoziciyalıq, strukturalıq, til, stillik hár túrliǵı, yaǵnıy ráń báreńligin támiyinleytuǵın ámeliyat sıpatında bahalaymız. Sonday-aq, ol informaciyanıń basqa maǵlıwmatlar menen birigiw procesi, quramdı payda etiwdiń zamanagóy forması bolıp esaplanadı. Giperteksttiń

texnikalıq hádiyse statusınan dóretywshilik waqıyaǵa aylanıwı jurnalistikadaǵı ózine tán ózgeshelikler misalında dáliyllendi. Onıń ierarxıyalı hám sıızılıq garmoniyası, giperteksttiń strukturalıq elementleri, sıızılıq emes teksler aralıq ótiw, mazmunlıq baylanıs, geterogenlik hám multimedia sıyaqlı differnciyaları ajratıp alındı. Sonıń menen birge, onıń multimediaǵa jol ashıwı da tastıyıqlandı. Gipertekst sebepli xabardaǵı faktlerdi tekseriw imkanıyatı payda boladı, yaǵnıy teksler aralıq faktchecking ámelge asırıladı. Avtorlar jámáatiniń payda bolıwına tiykar jaratadı.

Ádebiyatlar

1. Merriam Webster dictionary. UK// URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/hypertext>
2. Huesca R., Dervin B. Hypertext and Journalism: Audiences Respond to Competing News Narratives// <https://web.mit.edu/comm-forum/legacy/papers/huesca.html>
3. Cowart H. Hypertext, narrative and future of news writing// URL: <https://scholar.uto.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1013&context=theses>
4. Petuxov S.V. Гипертекст: творчество без границ. 2010 // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gipertekst-tvorchestvo-bez-granits-1>
5. URL: https://cs.brown.edu/memex/HT_87_Keynote_Address.html
6. Соколов Е. Г. Обуславливание. Контекст(уальность) – Интертекст(уальность) – Гипертекст(уальность) // Метафизические исследования. Вып. 14. - СПб.: 2000. - С. 134-148.
7. Визель М. Поздние романы Итало Кальвино как образцы гипертекста // <http://www.litera.ru/slova/viesel/viesel.html>
8. Usı dárek. Визель М. Поздние романы Итало Кальвино как образцы гипертекста // <http://www.litera.ru/slova/viesel/viesel.html>
9. Журналистика билим беріў бағдарламалары модельдери. Халықаралық Журналистика форумы материаллары жыйнағы. // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. – Алматы: 2018. 51-б.
10. Колпакова Г.В. Текст и гипертекст. // Филологические науки. 2016.
11. Герасимович А. Истории разумного компьютера: Internet. Герасимович // Переходный возраст, № 17 (45). -М.: 1997. - С. 76-82.
12. Потапова Р.К. Новые информационные технологии и лингвистика. – М.: 2022. Гл. V, Гипертекст в помощь лингвисту. URL: <https://gigabaza.ru/download/99784.html>
13. Complex information processing hypertext. URL: <https://dl.acm.org/doi/10.1145/800197.806036>
14. Оксфорд тиллер хэм атамалар сөзлігі. Оксфорд университети. Пресс, 2023.
15. Oppenheim M. Multimedia, Interactivity and Hypertext in Online News: Effect on News Processing and Objective and Subjective Knowledge. – Belgium: "Lines", 2009. – P. 44.
16. Дедова, О.В. Лингвосомиотический анализ электронного гипертекста (на материале русскоязычного Интернета) [Текст] / О.В.Дедова: автореферат дис. ... докт. филол. наук. -М.: 2006. -С. 48
17. Соснин А.В. Аллюзивный процесс при прочтении гипертекста / А. В. Соснин // Теория и практика лингвистического описания разговорной речи: сб. материалов Междунар. науч. конф. «Скребневские чтения» (16–17 апр. 2014 г.). -Нижний Новгород: НГЛУ, 2014. -С. 181–190.
18. Зыкова Е.В. Организация гипертекста в сети Интернет (на материале англоязычных сайтов) [Текст] / Е.В.Зыкова: автореферат дис. ... канд. филол. наук. – СПб.: 2006. -С. 19.
19. Потапова Р.К. Новые информационные технологии и лингвистика [Текст] / Р.К.Потапова: Учебное пособие. – М.: МГЛУ, 2002. – С. 576.
20. URL: <https://hmong.ru/wiki/Hypertext>

REZYUME. Maqolada internet jurnalistikaning boshqa OAVdan farqlanadigan uchta xususiyatlaridan biri hisoblangan gipermatnning ijodiy genezisi, tabiati, ilmiy nazariyasi xorijiy va milliy tadqiqotlarda keltirilgan tezislar bilan isbotlangan. Gipermatn bir vaqtning o'zida ham texnik, ham ijodiy hodisa bo'lib, u makon va zamon masofasidagi matnlarni o'zaro birlashtiradi. U maqolalarni kengaytirish xususiyatiga ega.

РЕЗЮМЕ. В статье творческий Генезис, природа, научная теория гипертекста, считающаяся одной из трех отличительных черт интернет-журналистики от других СМИ, доказана тезисами, представленными в зарубежных и национальных исследованиях. Гипертекст-это одновременно и техническое, и творческое явление, объединяющее тексты на расстоянии пространства и времени. Гипертекст имеет функцию расширения статей.

SUMMARY. In the article, the creative genesis, nature, scientific theory of hypertext, which is considered one of the three characteristics of internet journalism that can be distinguished from other media, is proven by the theses presented in foreign and national studies. Hypertext is both a technical and creative phenomenon at the same time, which interweaves texts within the distance of space and time. It features article expansion.

QARAQALPAQ HÁM INGLIS TILLERINDEGI ATLIQTÍŇ SEPLIK KATEGORIYASINÍN SALÍSTIRMA LI ANALIZI

H.U.Bekbergenov – *tayanish doktorant*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanich so'zlar: ot, kelishik, predlog, affiks, bosh kelishik, qaratqich kelishigi.

Ключевые слова: имя существительное, падеж, предлог, аффиксы, именительный, родительный падеж.

Key words: noun, case, preposition, affixes, nominative, genitive case.

Hár qanday tildegi sózler bir biri menen grammatikalıq qurallar arqalı baylanısıp mánili gáplerdi payda etedi. Seplik usı grammatikalıq qurallardıń biri bolıp tabıladı. Seplik tiykarınan atlıq, almasıq hám atlıqlasqan sózlerdiń basqa sózler menen sintaksislik baylanısıwı arqalı predmettiń predmetke hám is-háreketlerge bolǵan hár qıylı qatnasların bildiredi. Bunday qatnaslar sepliktiń arnawlı formaları arqalı ámelge asadı. Bul formalardıń ayırımları atlıq yamasa atlıqlasqan sózler menen feyil sózlerdi óz-ara baylanıstırıp, belgili bir feyil sóz dizbegin dúzip kelse [1:15], qalǵanları atawish sózlerdi bir birine baylanıstırıp

atawısh sóz dizbegin dúziwge qatnasadı. Feyil sóz dizbegindegi seplikler tolıqlawıshlıq hám pısıqlawıshlıq qatnaslardı dúzse, al atawısh sóz dizbegindegi seplik formalar anıqlawıshlıq xızmetlerdi atqaradı. Seplik formaların seplik jalǵawları payda etedi. Olar óz gezeginde seplik formaları jıyıntıǵınan ibarat seplik paradigmasını keltirip shıǵaradı. Seplik jalǵawları ózi jalǵanǵan sózlerdiń negizgi leksikalıq mánilerin ózertip jibermeıdi, sonlıqtan seplik kategoriyası sóz túrlendiriwshi yamasa sóz ózertiwshi morfologiyalıq kategoriya dep esaplanadı.

Házirgi zaman inglis tilinde atlıq sóz shaqabı eki seplikten ibarat: *the unmarked COMMON CASE* (*markersiz ulıwmalıq seplik*): boy (birlikte), boys (kóplikte) hám *the marked GENITIVE CASE* (*markerli iyelik sepligi*): boy's (birlikte), boys' (kóplikte) [7:318]. Yaǵnıy inglis tilindegi atlıqlar kóbi menen eki seplik oppozitsiyasına iye (*boy-boy's, boys-boys*). Kórip turǵanıńızday inglis tilindegi iyelik sepligi birlik sanda apostrofalı –s jalǵawı menen, al kóplikte tek apostrofa belgisi menen ajralıp turadı. Apostrofa belgisi kóplik jalǵawı menen seplik jalǵawın ajratıp turıwshı tiykarǵı belgisi bolıp tabıladı. Sebebi inglis tilinde atlıqtıń kóplik jalǵawı da seplik jalǵawı da –s sesinen ibarat bolǵanı ushın olar tek apostrofa belgisi menen ajratılǵa májbúr. Nátiyjede iyelik sepliginiń kóplik formasında eki s sesiniń qabatlasıp keliwiniń aldın alıw ushın iyelik sepligindegi s sesi túsip qaladı. Biraq birlik sanda sózdıń túbiri s sesine pitse de –s iyelik jalǵawı ulıwmalıq qaǵıyda boyınsha jalǵana beredi (boss-boss's). Tek túbiri –s ke pitken sanawlı sózlerde ǵana 's'siz apostrofa belgisi qollanıladı (for goodness' sake). Solay etip inglis tilindegi iyelik sepligi imla jaǵınan tek bir sestem ibarat bolıp, atlıqtıń pútkil seplik kategoriyası usı seplik jalǵawına ǵárezli. Sonida esletip ótiwimiz kerek inglis tilindegi –s iyelik sepligi affiksi atlıqlardı tańlap jalǵanadı. Máselen, *table, pen, house* sıyaqlı jansız predmetler iyelik seplik jalǵawların qabıl etpeydi: *table's leg, house's roof*. Yaǵnıy inglis tilindegi –s affiksi túrkiy tillerdegi sıyaqlı barlıq túrdegi atlıqlarǵa jalǵana bermeydi. –s seplik jalǵawı qolanılmaıtuǵın jaǵdaylarda iyelik sepliginiń analitikalıq variantı dep esaplanatuǵın of predlogli konstrukciya jumсалadı. Sonday-aq inglis tilindegi iyelik sepligi jalǵawı imla boyınsha tek bir sestem (-s) ibarat bolǵanı menen ol úsh fonetikalıq variantta oqıladı. Olar kóplik jalǵawınıń oqılıw zańları menen barabar.

Házirgi zaman qaraqalpaq tili 6 seplikke iye bolıp, olardıń barlıǵı qaraqalpaqsha atamalarına iye: 1) ataw sepligi 2) iyelik sepligi 3) baris sepligi 4) tabis sepligi 5) shıǵıs sepligi 6) orın sepligi. Ataw sepliginen basqa barlıq seplikler arnawlı seplik jalǵawlarına iye: iyelik –nıń/niń, –dıń/diń, –tıń/tiń; baris –ǵa/ge, –qa/ke, –na/ne, –a/e, tabis –dı/di, –tı/ti, –nı/ni –n; shıǵıs –dan/den, –tan/ten, –nan/nen; orın –da/de, –ta/te. Bul jalǵawlardıń jazılıwı menen oqılıwında hesh qanday parq joq. Baris, tabis, shıǵıs, orın seplikleri feyil sózler menen birigip obyektlik qatnaslardı bildirese, iyelik sepligi ekinshi atlıq penen qosılıp kelip atawish sóz dizbegin dúzip, ǵápte sózler arasında anıqlawshılıq qatnaslardı bildiredi. Sonday-aq atlıqtıń seplik affiksleri eki túrli sepleniw sistemasin payda etedi: 1) jay sepleniw; 2) tartımlı sepleniw. Jay sepleniwde affiksler sózlerdiń tikkeley tiykarına jalǵanadı. Sonlıqtan iyelik sepliginde turǵan sózdıń iyesi belgisiz boladı (kitaptıń-book's), al tartımlı sepleniwde predmettiń iyesi arnawlı tartım jalǵawları arqalı kórsetiledi, hám sol tartım jalǵawlarına jáne seplik affiksleri jalǵanadı. Tartım jalǵawlarında turǵan atlıqlar óz gezeginde ataw sepliginde turǵan bolıp esaplanadı. Máselen, *balam* sózi ataw sepliginde turǵan bolsa, oǵan –a jalǵawın jalǵasaq, ol endi tartımniń baris sepligine aylanadı. Joqarıdaǵı –a/e, –na/ne, –n affiksleri tek tartımlı sepleniwge tán.

Inglis tilindegi seplik kategoriyası jay sepleniw, tartımlı sepleniw bolıp bólinbeydi, sebebi inglis tilinde atlıq tartım kategoriyasına iye emes. Predmettiń qaysı betke tiyisli ekenligi iyelik kelbetliginiń iyelik sepliginde turǵan atlıqtan aldın keliw arqalı anılatıladı (my book's-kitabımnıń).

Qaraqalpaq tilinde affiksiz ataw sepligi basqa bes jalǵawlı seplikke baza bolıp esaplanadı. Sebebi barlıq seplik jalǵawları ataw sepligindegi sózlerge jalǵanadı. Sonlıqtan da tyurkologlar onı tiykarǵı seplik dep ataydı. Ataw sepligi sonday-aq tuwra seplik dep, al qalǵanları eski grek tilindegidey qıya seplik (Oblique) dep te ataladı [7; 4, 127; 3, 76]. Ataw sepligi qalǵan bes seplikke qarsı qoyılıp

birlik hám kóplik san formaların qosa esaplaǵanda 10 oppozitsiyalıq juplıqtı payda etedi. Sonday-aq qaraqalpaq tilindegi seplik affiksleri atlıq tańlamaydı. Yaǵnıy semantikalıq túri qanday bolıwına qaramastan qaraqalpaq tilindegi barlıq atlıqlar seplik jalǵawların qabıl etedi. Jay sepleniw tartım jalǵawların almaǵan atlıq atlıqlasqan kelbetlik. kelbetlik fevil sanlıq hám ráwishlerge seplik qosımtalarınń jalǵanıwı menen iúzege shıǵadı. Seplik jalǵawlar *g, g', a, k, n, d* hám *t* dawıssızları menen baslanadı. Túrkiv til biliminde barlıǵı dawıssızlardan baslanatuǵın sepleniw túri arqa tipdegi sepleniw dep esaplanadı [2, 61].

1-Keste. Qaraqalpaq tilinde iav sepleniw (birlik forma) hám olardıń inglis tilindegi ekvivalentleri

№	Seplik (qaraqalp aq/inglis)	Seplik jalǵawları (fonetikalıq variantları menen)		Inglis tilindegi formaları
		Qaraqalpaq	Inglis	
1	Ataw/ Common	-	-	Nominative
2	Iyelik/Ge nitive	-nıń / niń -dıń / diń -tıń / tiń	- 's [s, ız, z]	Genitive Predlog+Nom.
3	Tabis / -	-nı / ni -dı / di -tı / ti	-	Nom.
4	Baris / -	-ǵa / ge -qa / ke	-	Nom./ predlog +Nom
5	Shıǵıs / -	-nan / nen -dan / den -tan / ten	-	Predlog+Nom.
6	Orın / -	-da / de -ta / te	-	Predlog+Nom
		26 orfografiyalıq hám fonetikalıq variant	1 orfogra- fiyalıq hám 3 foneti- kalıq variant	

Kesteden kórip ǵúwası bolǵanıńızday, qaraqalpaq tilindegi jay sepleniw jámi 26 túrli seplik jalǵawı arqalı ámelge asırıladı. Olardıń oqılıwı menen jazılıwın da aytarlıqtay ayırmashılıq bolmaydı. Yaǵnıy qaraqalpaq tilindegi barlıq seplik jalǵawları bir waqıttıń ózinde hám orfografiyalıq hám fonetikalıq variant bolıp tabıladı. Inglis tilinde sepliktiń orfografiyalıq jalǵawı menen onıń fonetikalıq variantları bir birinen ayırılıp turadı. Jazıwdaǵı –s iyelik sepligi sóylewde úsh túrli [s], [z], [ız] seslerin payda etedi.

Inglis tilinde iyelik sepligi jalǵawı atlıqtıń kóplik jalǵawlarınan keyin tirkeledi. Atlıqtıń durıs kóplik formaları da –s sesine (books, matches) pitkeni ushın iyelik sepligi jalǵawındaǵı –s sesi túsip qalıp, tek apostrofa belgisi tirkeledi. Al nadurıs kóplik formadaǵı atlıqlarǵa birlik sandaǵı atlıqlar sıyaqlı –s tolıq iyelik sepligi jalǵanadı. (children-children's). Eger kóplik jalǵawı túsip qalmaǵanda, onda eki s sesi qabatlasıp turǵan bolar edi –s's: *students's*.

Inglis tilinde tek iyelik mánisin beriwshi sóz dizbekleri ǵana morfologiyalıq jalǵawǵa iye bolıp al subyektivlik, obyektivlik, keńislik, waqıtlıq hám basqada seplik qatnaslar ataw formada orın tártibi hám predloglar arqalı anılatıladı. Bul inglis tiliniń analitikalıq til ekenliginiń dáliylı bolıp esaplanadı hám bunday tillerdegi seplik konstrukciyalar sintaksislik-semantikalıq planda talqılanadı. Qaraqalpaq tili seplik jalǵawlarǵa bay bolǵanı menen seplik tek ǵana morfologiyaǵa tiyisli kategoriya bolıp qalmaydı. Sebebi qaraqalpaq tilindegi seplik formalar ózleri dizbeklesetuǵın atawish hám fevil sózler arqalı basqarıladı hám olarsız jeke turǵanda hesh qanday

máni ańlata almaydı. Sonıń ushın qaraqalpaq til biliminde seplik kategoriyası hám morfologiyasınıń hám sintaksistiniń izertlew obyektı bolıp esaplanadı.

Inglis tilindegi predloglar wazıypasın qaraqalpaq tilinde tirkewishler atqaradı. Olar kómekshi sózlerge kiredi. Inglis tilinde predloglar atlıqlardan aldın kelse qaraqalpaq tilinde keyin keledi. Sol ushında tirkewishler rus tilinde posleloglar al inglis tilinde postposition dep ataladı. Túrki tillerinde tirkewishler de seplikli konstrukciyalar dúziwde aktiv qatnasadı. Tirkewishler ataw barıs hám shıǵıs sepliklerindegi sózlerdi basqarıp, olardı feyil sózler menen baylanıstırıp, feyil sóz dizbeklerin dúzedi [1:79] hám gápte waqıtlıq, orınlıq, sebeplik, maqsetlik, sinlıq, teńewlik, salıstırıwlıq, qarsılaslıq hám t.b. túrli mánilik qatnaslardı bildiredi. Tirkewishler tiykarınan seplik formadaǵı sózlerdiń ásirese keńislik seplikleriniń mánilerin bir náwiye konkretlestiredi hám tolıqtıradı. Máselen, *ol bazarǵa qaray ketti* degen gáptegi *qaray* tirkewishi barıs sepligi affiksiniń jóneliske baylanıslı mánisin tirkewishsiz kelgen *ol bazarǵa ketti* degenge qaraǵanda bir náwiye kúsheytıp hám konkretlestirip beredi. Sonday-aq, ayırım jaǵdaylarda seplik qosımtaları bere almaytuǵın mánilerdi tirkewishler beredi. *Ol aynaǵa jaqın otırıptı* degen gáptegi *jaqın* tirkewishin alıp taslasaq mánidegi tıyanaqlıq buzıladı. Bul jerde *jaqın* tirkewishi sepliktegi kemshilikti jawıp onıń mánisin pútinlestirip, tolıqtırıp tur. Biraq tirkewishlerdiń jeke ózlerine qandayda soraw qoyıp bolmaydı. Óytkeni tirkewishler dara turǵanda leksikalıq mánilerge iye bolmaydı. Sonlıqtan soraw sózler seplik formadaǵı sóz benen tirkewishke qosa beriledi. Joqarıdaǵı *aynaǵa jaqın* dizbegi orınlıq máni ańlatıp ekewi birgelikte *qaerde?* degen sorawǵa juwap berip tur. Solay etip tirkewishler seplik affiksleri arqalı bildiriletuǵın mánilerge jaqın mánilerdi ańlatıw menen birge seplik qosımtaları tolıqtıra almaǵan mánilerdi tolıqtırıwshı xızmetin atqaradı [6:6]. Házirgi zaman qaraqalpaq tilinde ataw sepligi, betlik almasıǵınıń iyelik seplik formaları, barıs hám shıǵıs seplikleri ózleriniń arnawlı tirkewishlerine iye. Al tabıs, orın seplikleri sonday-aq atlıq hám basqa da atawısh sózlerdiń iyelik sepligi formaları ózleriniń tirkewishlerine iye emes.

Inglis tilinde predloglar ataw formasındaǵı atlıqlardan aldın sonday-aq ayırım jaǵdaylarda hátte iyelik sepliginen aldın da qollanıla beredi (at the baker's).

Qaraqalpaq tilinde kómekshi sózlerdiń jáne bir túri kómekshi atawıshlar. Olar geybir ádebiyatlarda kómekshi atlıqlar dep te ataladı. *Ald, art, úst, ast, tıp, bas, sırt, ish, jan, qas, qaptal, dógerek, aynala, átirap, jaǵa, boy, orta, ara, tus, tóbe, awız, shet, arǵı jaq, bergi jaq, arǵı jaq (arjaq), bergi jaq (berjaq), bet, jiyek, etek, ush* sıyaqlı kómekshi atawıshlar ataw formasında turǵan ne? sorawına juwap beretuǵın atlıq sózler bolıp esaplanadı. Óytkeni olar atlıq sózlerge tán bolǵan tartım seplik hám kóplik

Ádebiyatlar

1. Дәуенов Е., Дәулетов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. –Нөкис: «Билим» 1992. 564-б.
2. Исенғалиева В. А. Употребление падежей в казахском и русском языках. – Алма-Ата: Изд-во Акад. наук Казах. ССР, 1961. –С. 165.
3. Самирханова Г. Р. Выражение падежных отношений в татарском литературном языке. Дисс. ... канд. филол. наук. Казань-2004.
4. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыуы хәм морфология. –Нөкис: «Билим». 1994. 451-б.
5. Ысқаков А. Қазіргі қазақ тілі. – 2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. 384-б.
6. Embergenova M.A. Házirgi qaraqalpaq tilinde seplikli konstrukciyalardıń sinonimiyası. Metodikalıq qollanba. –Nókis: «Qaraqalpaqstan». 2006.
7. Haspelmath M. Terminology of case. A. Malchukov & A. Spencer (eds.), *Handbook of Case*, Oxford University Press. 2006.
8. Randolph Quirk, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, and Jan Svartvik. 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London and New York: Longman.

REZUME. Maqolada qoraqalpoq va ingliz tillaridagi oting kelishik tizimi qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida qoraqalpoq va ingliz tillaridagi bosh va qaratqich kelishiklarining struktur-semantik tuzilishida o'xshashliklarning mavjudligi aniqlandi. Qoraqalpoq tilidagi boshqa kelishiklarning ma'nolari ingliz tilida asosan predloglar va so'z tartibi orqali ifodalanadi.

jalǵawların qabıl ete aladı. Sonıń ushında A. Ísqaqov qazaq tili morfologiyasına arnalǵan miynetinde bul sózlerdi kómekshi atlıqlar atamasında atlıqlardıń semantikalıq toparlarına kirgizedi [5:144-145]. Biraq kómekshi atlıqlardı tolıq huqıqlı atlıqlar menen bir qatarǵa qoyıp bolmaydı. Birinshiden, olar ataw formada gápte baslawısh xızmetin atqara almaydı. Ekinshiden, olar abstrakt mánidegi sózler bolıp konkret predmetlerdi emes al qandayda predmet waqıya yaqı qubılıslardıń táreplerin kórsetedi hám waqıtlıq, orınlıq, sinlıq hám sebeplik mánilerdi keltirip shıǵaratuǵın grammatikalıq qural xızmetin atqaradı. Biraq bul mániler kómekshi atlıqlardıń iyelik sepligindegi (ashıq hám jasırın túrdegi) atlıq hám atlıqlasqan sózlerden keyin III-bet tartım jalǵawında kelgende ǵana aktualasadı. Sonlıqtan olar iyelik sepligi konstrukciyasınıń bir komponenti bolǵanı menen sintaksislik sóz dizbeginiń sostavına engende, ekewi qosılıp onıń bir komponenti ǵana bola aladı [1:17]. Máselen, *maydıń ayaǵında* degen sóz dizbeginde *ayaǵında* kómekshi atawıshı usı sóz dizbeginiń bir komponenti bolıp turǵan bolsa, al *Maydıń ayaǵında miynet dem alsına shıǵaman* degen gápte *maydıń ayaǵında* sózleri qosılıp gáptiń bir komponenti bolıp tur. Inglis tilinde kómekshi atlıqlardıń da tirkewishlerdiń de mánileri predloglar arqalı ańlatıladı. Kómekshi atlıqlar tartım jalǵawınan tısqarı kóplik hám qálegen seplik jalǵawların qabıl ete aladı. Olar qatnasqan sintaksislik qurılmalar tómendegishe morfemalıq birliklerge iye:

1) Iyelik sepligindegi atlıq (ashıq yamasa jasırın) + kómekshi atlıq + III-bet tartım jalǵawı + seplik jalǵawı: *teniz(diń) túbinde* – at the bottom of a /the sea.

2) Iyelik sepligindegi betlik almasıǵı (almasıq túsirilip qaldırılıw múmkin) + iyelik sepligindegi tartımlanǵan atlıq + kómekshi atlıq+tartım (III-bet) + seplik jalǵawı: *(meniń) úyimniń aldında* – in front of my house.

I, II –bette tartımlanǵan atlıqlardaǵı iyelik sepligi tek ashıq formada boladı yaǵnıy tartımnan keyin kelgen iyelik sepligi jalǵawı túsip qalıwı múmkin emes: *jayım tóbeside emes al jayımniń tóbesinde*.

Iyelik sepligindegi tartımlanǵan atlıqqa qanday tartım jalǵawı jalǵarıwı sol sózden aldın kelgen iyelik sepligindegi betlik almasıǵınıń qaysı bette keliwine baylanıslı. Iyelik almasıǵı I-bette bolsa onnan keyingi sóz – *m;-ım* jalǵawların aladı, II-bette –*ń/iń/iń*, III-bette kelse tartımlanǵan iyelik sepligindegi sóz –*ı/sı/sı/tı* jalǵawlarınıń birinde boladı.

3) Iyelik sepligindegi atlıq (túsirilip qaldırılıwı kontekstke ǵárezli) +iyelik sepligindegi tartımlanǵan atlıq +III-bet tartımlanǵan kómekshi atlıq +seplik jalǵawı: *Azamattıń úyiniń aldında* – in front of Azamat's house.

Demek qaraqalpaq tilindegi seplikli konstrukciyalardıń qurılısı bir neshe grammatikalıq usıllar arqalı bildiriledi. Inglis tilinde genitive sepligi ǵana morfologiyalıq usılda qollanıladı. Qalǵan barlıq seplik qatnaslar analitikalıq usılda ańlatıladı.

РЕЗЮМЕ. В статье проведен сравнительный анализ падежных систем существительных в каракалпакском и английском языках. В ходе исследования было установлено, что существуют сходства в морфологической структуре именительных и родительных падежей в каракалпакском и английском языках. А значения других падежей существительных каракалпакского языка в основном выражаются посредством предлогов и порядка слов в английском языке.

SUMMARY. The article provides a comparative analysis of the case systems of nouns in the English and Karakalpak languages. During the research, we found out that there are similarities in the morphological structure of the nominative and genitive cases in the Karakalpak and English languages. And the meanings of other cases of nouns in the Karakalpak language are mainly expressed through prepositions and word order in the English language.

SHAŇARAQ KONCEPTI QARAQALPAQ NAQIL-MAQALLARI MİSALINDA

G.A.Berdimuratova – izleniwshi

ÖZRIA Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar pánler ilimiy izertlew instituti

Tayanch so'zlar: lingvomadaniyat, kontsept, oila, aksiologiyalik stereotip leksema, kontseptsfera.

Ключевые слова: языкознание, концепт, лингвистика, словарь, лексема, сема.

Key words: linguistics, concept, linguistics, dictionary, lexeme, seme.

Dúnya tanıwda til kartinası-bul kóz-qaraslardıń, dúnya qurlısınń tildegi tariyxıy jaqtan qalıplesiwı bolıp tabıladı. Hár bir tábiyǵıy tilde ózine say bolǵan dúnya kartinası qalıpleseı. Sol sebepli búgingi kúnde dúnya til biliminde shańaraq koncepti terminini menen baylanıslı kategorial-semantikalıq izertlewler alıp barılıp, onda “shańaraq” kontseptosferasınıń hár bir xalıq til biliminde de konceptler sheńberinde izertlewı, onıń semantikalıq qásietlerin úyreniliw hám xarakteristikaları sıyaqlı baǵdarlarda bir qansha ilimiy jumıslar islengen [1:34].

Kórkem shıǵarmalarda shańaraq konceptiniń izertleniwı, waqıya-qubılıslardıń belgi hám ózgesheliklerin qanday tárizde ańlatıwı, múnásibet bildiriwı, sonıń menen birge, bildirip atırǵan múnásibetinde milliy mádeniyat, milliy kolorit, turmıs formasınan kelip shıǵıp jantasıwı sıyaqlı qatar máselelerdi izertlew tiykarǵı maqset esaplanadı. Bul izertlewler, álбетте, ótken dáwirdegi ilimpazlardıń biybaha miynetleri hám tájiriybelerine súyenedi. Olardıń bul baǵdardaqı miynetleri tek ǵana bul tarawdıń ilimiy jetiskendiklerin úyrenip ǵana qoymastan, usı tarawdıń rawajlanıwına da óz úlesin qosadı.

Konsepsiyani analiz qılıwda J.Lakoff, M.Jonson, Langaker, R.Djekendorf hám de S.Stepanov, A.P.Babushkin, Yu.D.Apresyan, S.X.Lyapin, V.I.Karasik, D.O.Dobrovolskiy, N.N.Boldyrev, I.A.Sternin, E.S.Kubryakova, Yu.N.Karaulov Sh.Saparov, D.Ashurov sıyaqlı ilimpazlardıń ilimiy jumısların atap ótsek boladı.

Biz bul maqalamızda qaraqalpaq xalıqınıń mádeniyatında shańaraqtıń ornı haqqında azla- kem sóz etemiz.

Shańaraq tiykarı arabsha “bala-shaǵalı, niyozmand” mánislerin ańlatıwshı “oil” sózinen shıqqanlıǵı “Farhangi tili tájiki”da belgilengen. İnsan qálbi hám sanasındaǵı eń taza, pák sezimler, ómirdegi dáslepki túsinik hám kóz-qarasları shańaraqta qalıpleseı.

Xalıqımızda insannıń qanday ekenligi, onıń ózin tutıwı, tárbiyası, minez-qulqı shańaraǵına bolǵan múnásibeti menen bahalanadı. Bul bolsa onıń jámiyette óz ornın tabıwında áhmiyetli orın tutadı. Shańaraqta jazılmaǵan sonday nızam-qaqıydalar bar, olar neshe ásirler dawamında ata-babalarımızdan áwladtan-áwladqa ótip kiyatır. Shańaraq hár bir xalıqtıń, millettıń, dawam etiw waqtın saqlawshı, milliy qadıriyatlarıń rawajlanıwın támiyinleytuǵın ruwxıy hám fizikalıq barksamal áwladtı dúnyaǵa keltirip tárbiyalaytuǵın muqaddes mákán sanaladı. Sol tiykarda biz ilimiy izertlewimizde shańaraq leksikası menen baylanıslı naqıl-maqallarǵa toqtap ótemiz.

Qanday da bir sózdıń mánisin biliw úshin tusindirmeli sózlikten paydalanamız hám usı sóz mánisin túsiniw arqalı tiyisli koncept penen tanısamız. Eń bir bahalı pikirlerdiń biri D.S. Lixachevtıń pikiri boyınsha:»...koncept tuwrıdan tuwrı sóz mánisinen kelip shıqpaydı, ol sózdıń tusindirmeli sózliktegi mánisi menen jeke adamnıń hám xalıqtıń turmıslıq tájiriyesi menen soqlıǵıw nátiyjesinen payda boladı» dep kórsetip ótken [2:17].

Mısalı: *Áǵayınnıń azarı bar da, bezeri joq.*

Ósik bawırǵa qabırǵa jaqın.

Áǵayın bar bolsań kóre almas, joq bolsa bere almas [5:23].

Bul mısalda qaraqalpaq tilinde áǵayın, bawır sózleri jaqın insanlar ushın qollanıladı. Olar arasındaqı bekkem baylanıslar qanshelli qadırlawı aytılıp ótilgen. Turmısta jaqın insanlarımız kewline tiysede qaraqalpaq xalıqı óziniń jaqın tuwısanın hesh qashan bezgen emes.

Shańaraq instituti hár bir shaxstıń ózine tán individual qásiyetleri menen mádeniy, psixologiyalıq hám sociallıq jaqtan anıq bir lingvokulturalıq ortalıqqa maslasıwın támiyinlewshı eń bir áhmiyetli jámiyetlik institut bolıp esaplanadı. Ózge sociokulturalıq kenliktegi wákıller menen qarım-qatnasıqlardı insan óziniń ortalıǵındaǵı stereotipler, óziniń mádeniyatı menen salıstırǵan halda bahalaydı. Bul stereotiplerdi, mádeniy baylıqlardı insan birinshi náwbette shańaraqtan aladı.

Mısalı:

Qus uyada neni kórse, ushqanda sonı isleydi.

Úyde onbaǵan dúzde onbas.

Joqarıda keltirilip ótilgen 1-mısallarda qus- perzent bolıp ol ata-ansınıń aynası esaplanadı, sebebi hár bir bala óz shańaraǵına úyrengen tálimnen juwmaq shıǵarıp háreket jasaydı. 2 – mısalda onbaǵan sózi qopál mánide berilgen bolıp tárbiyasız perzentlerge qarata aytıladı.

Shańaraqta balalıqtan qalıplesken biybaha mádeniy miyraslar, qarım-qatnaslar, tártip-intizam, urp-ádet hám dásturler insan ushın eń baslı anıqlawshı baǵdar bolıwı menen birge, onıń ómiri dawamında bul stereotipler ózgerislerge ushırawı mumkin.

V.A.Maslovannıń pikirinshe, qanday da bir xalıqtıń mádeniyatı ushın dúyanıń biybaha hám aktual anaw yaqi minaw qubılısları tildegi naqıl-maqallardıń, prozalıq hám poetikalıq shıǵarmalardıń temaları bolıp esaplanadı [3:37-38].

Ulıwma insanıyılıq, milliy ózgesheliklerge (sociallıq, etikalıq, ádep-ıkramlılıq) iye bolǵan shańaraq fenomenin universal konceptler qatarına kirgiziwge boladı. Shańaraq koncepttiń milliy ózgesheligin tek ǵana basqa mádeniyat mazmunı menen salıstırǵan halda úyreniw mumkin. Bul jerde salıstırmalı qatnas arqalı úyreniw boyınsha bir qatar ilimpazlardıń (Yu.V.Jeleznova, A.A.Mamedgasanova, N.N.Zanagina, M.A.Terpak, A.S.Trushinskaya, E.S.Sirotkina) miynetlerinde kórsetip ótilgen. Bunnan tisqari, ilimpazlar dıqqat itibarın shańaraq konceptine jaqın bolǵan basqa da tuwısqanlıq mánisindegi sózlerdi reprezentaciyalaw arqalı payda bolǵan konceptlerge qaratıp keldi.

Neke hám shańaraq, shańaraqtaǵı tuwısqanlıq qarım-qatnasıqlardı, ondaqı mashqalalardı atawshı terminlerdiń semantikasın úyreniw boyınsha qazaq ilimpazlarınń qatar izertleniw jumısları arnalǵan. Bunda qazaq ilimpazı X.Argınbaevtıń «Qazaq shańaraǵı» atlı miyneti 20 jıllıq etnografikalıq hám arxivlik izleniwler nátiyjesinde jazılǵan.

Orta Aziya xalıqları sıyaqlı qaraqalpaq xalıqı da ózine tán bolǵan shańaraqtaǵı salt-dastur, milliy qadıriyatlar, úrp-ádetlerge oǵada bay xalıq bolıp esaplanadı. Bul óz náwbetinde kontrosferanı payda etedi. Sh.S.Saparovtıń pikirine qaraǵanda, kognitiv filologiyannıń tiykarǵı wazıypası insan sanasında bolıp ótetuǵın mental processlerdi tilge tiyisli